

halewijn

BERNE MEDIA

ROGER BURGGRAEVE

Geen toekomst zonder kleine goedheid

Naar genereus samenleven in verantwoordelijkheid
vanuit Emmanuel Levinas

Berne

halewijn / BERNE MEDIA

ROGER BURGGRAEVE

Geen toekomst zonder kleine goedheid

**Naar genereus samenleven in verantwoordelijkheid
vanuit Emmanuel Levinas**

AUTEUR: Roger Burggraeve

COVERFOTO: Sacha Sosno, 1983 – Marmer en brons – titel: ‘Ce qui est malléable l'emporte sur ce qui est dur’ © SABAM, Belgium 2020.

De Levinascitaten bij het begin van de hoofdstukken gaan terug op ‘Socialité et argent’ (1997).

Blz. 4: persoonlijke opdracht van Emmanuel Levinas aan Roger Burggraeve in het boek *Mens en medemens. Verantwoordelijkheid en God*.

VORMGEVING EN REALISATIE: Halewijn nv

© Halewijn nv 2020, Halewijnlaan 92, 2050 Antwerpen
www.halewijn.info

In samenwerking met Berne Media,
uitgeverij Abdij van Berne Heeswijk
Abdijstraat 53, 5473 AC Heeswijk-Dinther, Nederland
www.bernedia.com

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere wijze, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

D/2020/5930/011
ISBN 978-90-8528-559-5

INHOUD

Pour Roger Burggraeve
avec tout mes remerciements
pour ce portrait tel que
fidèle que l'original
avec toute la fidélité cordiale
et affectueuse de l'original

Bruxelles 10.12.1986
et Louvain

Voor Roger Burggraeve
met alle dank voor dit portret, trouwer dan het origineel,
met alle hartelijke en genegen trouw van het origineel.
E.L.
Brussel en Leuven, 10.12.1986

Dit boek valt niet uit de lucht!	5
1. Baatzuchtig levenselan	11
1. De mens als baatzuchtig wezen	13
<i>Levenselan als struggle for life</i>	14
<i>Genieten van het leven</i>	15
<i>Het levende leven als bron van zelfbepaling</i>	17
<i>Dramatiek van het eindige mens-zijn</i>	19
<i>Eindigheid en lichamelijk lijden</i>	21
2. Menselijk bestaan als aards bestaan	24
<i>Aards bestaan als 'leven-in-de-wereld'</i>	25
<i>Aards bestaan als economisch 'leven-van-de-wereld'</i>	29
<i>Als economisch lijden mensen treft...</i>	31
3. De mens als 'redelijk dier'	33
Tot slot: Zelfoverschrijding halverwege	35
2. Zijn mensen wolven voor elkaar?	37
1. Conflict, geweld en totale oorlog	39
2. Wederkerig welbegrepen eigenbelang	44
3. Risico's van een baatzuchtig samenlevingsmodel	47
4. Op zoek naar pit voor humaner samenleven	54
Tot slot: De mens een 'onredelijk dier'?	58

3. Het weerbarstige gelaat van de ander	59	6. Genereuze verantwoordelijkheid in meervoud	139
1. Het gezicht van de ander	61	1. Geen dwang maar uitverkiezing tot vrij antwoord	141
2. Het onzichtbare gelaat van de ander	64	2. Respectvol recht doen aan de ander	144
3. Het gelaat kijkt en spreekt me aan	67	3. Kleine ethiek van de bejegening	146
4. Van briefkaart tot eigenaam	69	4. Geïncarneerde en daadwerkelijke verantwoordelijkheid	150
5. De ander is mijn leermeester	71	5. Goedheid als onverzadigbaar verlangen	153
6. De ander kan me beliegen en bedriegen	73	6. 'U zult geen mens alleen laten sterven'	156
7. Van herkenning naar erkenning van de ander	75	7. Verantwoordelijk voor de	
<i>Sympathie als herkenning</i>	75	verantwoordelijkheid van de ander	159
<i>Halfslachtige transcendentie</i>	77	Tot slot: 'Heeft een hond ook een gelaat?'	167
<i>Pathetiek van de wederkerigheid</i>	79		
<i>Erkenning voorbij de herkenning</i>	80	7. Samenleven in verantwoordelijkheid	171
Tot slot: In de ethiek is de toekomst nooit verzekerd	82	1. Geluk en drama van de menselijke meervoudigheid	173
		2. Licht en schaduw van de verantwoordelijkheid	
4. Het kwetsbare gelaat van de ander	85	die rechtvaardigheid wordt	175
1. Het gelaat van gekromde ruggen en uitgewiste gezichten	87	3. De 'derden' en de nood aan sociale rechtvaardigheid	178
2. Geslagen door lichamelijk lijden	90	4. Sociale economie en het geld als bijzondere 'bemiddelaar'	180
3. Aangetast door psychisch lijden	92	5. Ethische noodzaak van de socio-politieke ordening ('staat')	185
4. In relationeel en sociaal lijden verwickeld	96	6. Overschrijding van particuliere staat en staten	187
5. Geteisterd door existentieel en spiritueel lijden	98	7. Een mondiale samenlevingsordering	189
6. Kwaadaardigheid van alle lijden dat mensen kwetst	101	8. Socio-politieke ordening uitgedaagd	
7. Als het kwetsbare en gekwetste gelaat uitbreekt tot appel	103	door kwaad en onrecht	193
Tot slot: Als je je deur niet van binnenuit kunt opendoen	105	Tot slot: 'Heeft een SS-er ook een gelaat?'	197
5. De ander niet verpletteren	107	8. Als het socio-politiek goede in zijn tegendeel omslaat	199
1. Het gelaat als bekoring tot geweld	109	1. Weerbarstigheid van organisaties, structuren en wetten	201
2. Onverbiddelijk en halfslachtig geweld	112	2. Nood aan permanente 'omwenteling'	204
3. Bekoring van de instrumentalisering	114	3. Een steeds betere rechtvaardigheid	207
4. Bekoring van de diagnostische verenging	116	4. Definitief socio-politiek regime	
5. Bekoring van de retoriek	119	als het kwade van het goede	212
6. Bekoring van de tirannie en de 'slavenziel'	124	5. Actuele vormen van 'totaliserende' perversie	
7. De permanente bekoring van racisme en haat	127	in onze 'liberale' samenleving	217
8. De schokervaring van het ethisch verbod op geweld	133	Tot slot: Ethisch appel om het socio-politieke te overschrijden	224
Tot slot: 'Huilering-wekkende' ethiek	137		

9. Pleidooi voor ethisch individualisme	225
1. Niet resigneren	227
2. Herijking van het cynisme	230
3. Edele casuïstiek en ‘wijsheid van de liefde’	232
4. Mensenrechten stellen socio-politieke transcendentie in ..	236
5. Pleidooi voor ethisch individualisme	244
Tot slot: ‘Hier ben ik!’ – ‘Me voici!’	248
10. Onoverwinnelijke kleine goedheid (zonder triomf)	251
1. Eerste kennismaking met de kleine goedheid	253
2. Een goedheid die klein is	255
3. Kleine goedheid als hefboom in het socio-politieke	258
4. Anarchie van het idee van het Oneindige als het Goede	260
5. Omkering van de visie op de toekomst van menselijk samenleven	262
7. Het ongemak van de noodzakelijke strijd tegen het kwade ..	269
8. Kleine goedheid als goddelijke vonk en bezieling	271
Tot slot: ‘Voor het beetje menselijkheid dat onze aarde siert’ ..	276
Het protest van de hemelse hesjes	279
Bibliografie	285

WOORD VOORAF

Dit boek valt niet uit de lucht!

*Met dank aan twee bijzondere tochtgenoten:
Linus Vanlaere en Siska Deknudt*

Ik kan het moment dat het idee van dit boek over de kleine goedheid voor het eerst door mijn hoofd spookte, niet exact aanduiden. Het dateert zeker niet van gisteren. Evenmin was het een opwelling die even snel verdween als dat ze was opgedoken.

Verschillende aanzetten versterkten elkaar. Vooreerst mijn jarenlang omgaan (vanaf 1968) met het denken van Emmanuel Levinas (1905–1995), die het in zijn grote werken vaak over de goedheid heeft. En die vanaf 1985, vooral in interviews, telkens weer de ‘kleine goedheid’ aanhaalt, verwijzend naar de roman *Leven en Lot* van Vasili Grossman. Ook de manier waarop psychiater Dirk De Wachter in zijn toespraken, publieke reacties en boeken de kleine goedheid (en het ‘kleine goede’) suggereert als een te hanteren tegengif bij de volmaaktheidsobsessie van onze neoliberale samenleving, zette me aan om ‘ooit eens’ een boek over die kleine goedheid te schrijven. Ik mag ook niet nalaten te verwijzen naar de vele reacties die ik kreeg na toespraken over Levinas’ visie op gelaat en verantwoordelijkheid. Telkens weer vroegen mensen mij uitgerekend naar het citaat van Levinas over de kleine goedheid. Vaak ging hun vraag daarenboven gepaard met een persoonlijk verhaal dat ze me, met de nodige emotie, bij die gelegenheid in het oor fluisterden. Meerdere malen vroegen ze me ook of ikzelf over de kleine goedheid ‘iets geschreven had’. Zo spoorden ze mij in ieder geval aan dat te doen.

Deze vraag dook opnieuw op in het kader van een project over de zeven geestelijke werken van barmhartigheid, dat onder leiding van Mieke Kerckhof met de Zusters Bermhertigheid Jesu, naar aanleiding van hun 175-jarig bestaan, in 2017 gestalte kreeg in het boek *De onverschilligheid voorbij*.

De meer directe drijfveer tot dit boek over de kleine goedheid waren de vele ontmoetingen en intense gesprekken met twee mensen, die ondertussen ook tochtgenoten werden: Linus Vanlaere en Siska Deknudt. Ik vergeet nooit hoe Linus Vanlaere, van wie ik als corrector het doctoraat over zorgethiek te beoordelen kreeg, waarin ook Levinas' verantwoordelijkheidsdenken ter sprake kwam, naar me toe kwam met de vraag om samen een boek te schrijven over kleine ondeugden voor zorgdragers. Dit verscheen in 2013 onder de titel *Gekkenwerk. Kleine ondeugden voor zorgdragers*. Doorheen de vele sessies en mail-correspondenties, die het concept, de uitwerking en redactie van dit boek vergden, dook onweerstaanbaar het idee op van de kleine goedheid als 'surplus' en 'hefboom' in de (al dan niet professionele) zorg van mensen voor elkaar. Dit versterkte het idee om er een apart boek aan te wijden. Toen kwam van de uitgever de vraag om het boek voor zorgdragers te 'her-denken' en te 'her-schrijven' voor leraren als opvoeders, wat resulteerde in het boek *Gekkenwerk. Kleine ondeugden voor leraren' (2017)*. Ook daarin kregen zowel de kleine goedheid als het 'kleinere goed' (*minus bonum*) hun prominente plaats. Daardoor aangesproken opperde medeauteur Nathalie Janssens de Bisthoven het idee van een bundel met verhalen over kleine goedheid. *Last but not least* werd het idee van een boek over de kleine goedheid nog aangewakkerd tijdens het proces van de omzetting en vertaling van het boek voor zorgdragers voor een internationaal publiek, in samenwerking met collega en vriend Laetus Lategan (Bloemfontein, Zuid-Afrika): *Vulnerable Responsibility. Small Vices for caregivers (2019)*. Ondertussen was ik ook in gesprek met Siska Deknudt, die eerst in de stadspastoraal en momenteel als gevangenisalmoezenier met kwetsbare en aangetaste mensen een stuk van hun weg meegaat, menselijk en gelovig, wijs en 'eigen-wijs'. In onze vele ontmoetingen, die echte 'leer-gesprekken' waren, zeker voor mij, groeide een

merkwaardige vorm van 'geloof'. Een allesbehalve naïef, wel koppig en tegendraads geloof dat er in de ziel van elke mens, ook de meest geschonden en 'kwaadaardige', een 'pit' verscholen zit: een 'vonk' van goedheid als hunker naar goedheid die smeult als vuur onder de as. Die verhalen over de verborgen – soms verdrongen of versperde – 'menselijke mens in elke mens' ontroerden niet alleen, maar kregen ook hun weergalm in het idee voor een project met verhalen over kleine goedheid. Een goedheid die nooit vanzelfsprekend is en ook nooit geprogrammeerd of aangepraat kan of mag worden. Dankzij de volgehouden uitwisseling met Siska kreeg ik toegang tot de kleine goedheid als een 'ontstekingsvlam', die ook in de meest beschadigde mens een beweging naar de ander op gang kan brengen. De kleine goedheid als verlangen om goed te mogen zijn: 'koppige hoop tegen alle wanhoop in'.

Dus besloot ik aan de slag te gaan.

In de lange gistingstijd was het voor mij ondertussen wel duidelijk geworden dat het geen boek kon worden met enkel verhalen van kleine goedheid. Anders riskeerde deze herleid te worden tot een vorm van 'lollige liefde' en altruïstisch sentimentalisme. Het mocht dus geen boek over de kleine goedheid op zich worden. Het moest een boek worden met een bredere visie op humaan – of humaner – samenleven, waarin de kleine goedheid haar juiste plaats zou krijgen. En omdat ik dankzij Levinas de kleine goedheid had ontdekt, lag het voor de hand om haar vanuit zijn sociaal-ethisch denken te situeren en te ontwikkelen. Vandaar dat de kleine goedheid in het boek, zoals het nu voor u ligt, pas op het einde haar opwachting maakt, nadat eerst de visie op samenleven in verantwoordelijkheid is ontvouwd.

Het boek begint met de cruciale vraag welk concept van samenleven de voorkeur verdient. Is menselijk samenleven gebaseerd op de baatzucht ('zijn'), namelijk op de inperking van de baatzucht (Hobbes), zoals die in onze neoliberale samenleving en in allerlei sociale organisaties en systemen werkzaam is? Of is humaan samenleven gebaseerd op de genereuze verantwoordelijkheid door en voor de ander ('anders dan zijn') (Levinas), namelijk in de inperking van die oneindige verantwoordelijkheid? Dit boek laat zich

inspireren door het denken van Levinas over het ethische appel van het gelaat van de ander, zonder zich nochtans idolatrisch door deze visie op sleeptouw te laten nemen. Zonder de pretentie mijn leermeester te verbeteren, treed ik vrank en vrij, vanuit Levinas met hem kritisch en loyaal in gesprek. Dit ontspringt aan de overtuiging dat humaan samenleven zich concreet voltrekt in de spanningsverhouding tussen baatzucht en 'voorbij-de-baatzucht', en dus niet in een 'of-of'-tegenstelling, zoals Levinas' beginvraag op het eerste gezicht lijkt te suggereren. In een genereus samenleven in verantwoordelijkheid zal men zich altijd moeten verhouden tot uitingen en praktijken van baatzucht en wederkerig welbegrepen eigenbelang, met hun kansen en ontsporingen.

Belangrijk is op te merken dat het boek geen 'blauwdruk' wil zijn met richtlijnen en modellen of methodieken voor humaan samenleven. Het gaat niet om een 'sociaal-ethisch handboek' maar veeleer om een diepte-denken, dat graaft naar inspiratiebronnen en stapstenen om verantwoordelijk samen te leven. Omzichtig maar vastberaden gaan we op zoek naar hefbomen of keerpunten die op weg zetten of uitdagen om 'het tij te keren', zonder de vorm vast te leggen of de uitkomst te bepalen. Vandaag zien we hoe *Indignados* allerhande, gele en groene en 'andere' hesjes, maar ook alternatieve samenlevingsprojecten, zich direct of indirect verzetten tegen de *status quo* en de neoliberale samenleving met haar marktgeoriënteerde technocratie, meritocratie en elitarisme die mensen naar de 'achterkant' wegduwt en tot 'overgeslagenen' herleidt. Het doet denken aan de 'uitgewiste – uitgeholde – gezichten' (*les visages oblitérés*) van beeldhouwer Sacha Sosno, waarnaar ook Levinas verwijst (zie ook de kaft van dit boek). Tevens zien we hoe allerlei verrechtsende, eenzijdig identitaire tendensen mensen en groepen tegen elkaar opzetten... Juist daarom is er dringend 'nood aan afzwakking', letterlijk een 'ont-binding' van en in het 'zijn'. Juist daarom gaat dit boek in het 'zijn van de baatzucht' op zoek naar vonken van 'anders dan zijn' die aansteken om genereus samen te leven in verantwoordelijkheid. In het besef dat dit soms niet meer is dan kleine goedheid: 'het beetje menselijkheid dat onze aarde tooit, al is het maar gewoon beleefdheid of gepolijste

zeden.' (Levinas) Vormen van huiver die, wars van alle stoerheid, uit de barsten van het zijn een zwakheid zonder lafheid, een 'verrukkelijke zwakte', doen oplichten! 'Mens zijn en goed zijn is van alles toch het belangrijkste. En dat betekent vastberaden, helder en monter zijn, ondanks alles', schreef Rosa Luxemburg (1871–1919).

Om dit project over humaan, of liever humaner en behoedzamer samenleven, vanuit en voorbij Levinas, zo realistisch en evenwichtig mogelijk te ontwikkelen, heb ik beroep gedaan op mijn twee reeds genoemde metgezellen, Linus en Siska, die ook bondgenoten zijn geworden. Ik heb hen uitgenodigd om 'mee te denken' en 'tegen te denken', om te toetsen, te schaven en te schuren. Concreet heb ik hen het concept van het boek-in-ontwikkeling, alsook de uitwerking van de verschillende hoofdstukken bezorgd, zodat zij vanop de eerste rij – als eerste lezers en reisgezellen – hun bedenkingen en suggesties, weergalmen en weerhaken konden verwoorden, zonder zich te moeten inhouden. Daarmee kon ik dan aan de slag om verder te broeden en te herkauwen, en om de nodige bijsturingen en nuanceringen aan te brengen, niet eenmaal maar telkens weer, in een weg-en-weer-gaande interactie. Hun 'oprispingen onderweg' waren soms bevestigend en erkentelijk, soms ook weerbarstig en tegendraads, in die zin dat ze mijn Levinasiaanse evidenties doorpriekten en me verplichtten een en ander te herdenken, of in balans te brengen met andere inzichten. Niet altijd even gemakkelijk om te verteren, maar wel vruchtbaar, letterlijk 'leer-rijk', omdat ze me verplichtten de betreden paden te verlaten en 'het andere' te ontdekken, te erkennen en te integreren, zonder de basisoriëntaties vanuit Levinas te verloochenen.

Daarom is dit boek in de eerste plaats aan hen beiden, Linus en Siska, opgedragen. Het is tevens opgedragen aan alle oudstudenten (waartoe ook zij behoren), die ik – als *Burginas* (de mij vriendelijk-ironisch toebedeelde 'bijnaam') – in het ethisch, sociaal en metafysisch denken van Levinas mocht introduceren. Met een groep van hen (Danny Adams, Luc Anckaert, Stefan Bruschi, Jan Deckers, Marc Desmet, Martin Meganck, Erna Moerdijk, Xavier Ortegat, Didier Pollefeyt, Bert Roebben, Gerd Van Riel, Bieke Vandekerckhove, Lieven Verbruggen, Geertrui Verdonck) trok ik in

1992 naar Parijs om op 30 januari met de meester zelf de cursus over zijn denken af te ronden: een unieke ervaring van dialogale gastvrijheid, met hun vragen als vertrekpunt. In dit boek vind je veel Levinas, maar ook een goede scheut Burggraeve, gefilterd en verfijnd door de inbreng van mijn twee tochtgenoten, Linus en Siska. In dit groeiproces, dat niet uit de lucht gevallen is, weergalmen eveneens de intense dialoogmomenten met studenten uit binnen- en buitenland, die ik voor hun baccalaureaat, master of doctoraat mocht 'bijstaan' om aspecten van Levinas' denken te verkennen en te verwerken. In mijn nooit stilgevallen worsteling met het radicaal en weerbarstig denken van Levinas wil ik ook erkenning geven aan de Levinasonderzoekers, die me *face-à-face* of via correspondentie raadpleegden en wakker hielden. Dit boek beschouw ik dan ook een beetje als mijn 'intellectueel testament' voor al die weetgierige studenten en doordenkende onderzoekers. Maar vooral voor Linus en Siska, mijn twee bijzondere reisgezellen, die onderweg mijn geest en gemoed 'op scherp' hielden. En voor allen die ook vandaag in de filosofie van Levinas blijven op zoek gaan naar 'de wijsheid van de liefde in dienst van de liefde.' (Levinas)

Roger Burggraeve,
Leuven,
31 januari 2020.

HOOFDSTUK 1

BAATZUCHTIG LEVENSELAN

*'Baatzucht als immanentie:
goesting om te bestaan;
zijnshonger die zich voedt met de aarde;
de wereld bewonen; de hand leggen op...'*

Zijn mensen wolven die elkaar levend verslinden of zijn ze elkaars hoeders? In hoeverre zijn ze baatzuchtig of zijn ze verantwoordelijk voor elkaar? Dit brengt Emmanuel Levinas (1905–1995) tot de vraag of de staat, de samenleving, de wet en de macht nodig zijn omdat de mens een beest is voor zijn medemensen, ofwel omdat hij verantwoordelijk is voor zijn naaste. Letterlijk luidt de vraag: 'Het is van het grootste belang te weten of de politieke orde voortvloeit uit de inperking van het principe dat de ene mens een wolf is voor de andere (*homo homini lupus*), ofwel of de georganiseerde samenleving resulteert uit de inperking van het principe dat de ene mens voor de andere verantwoordelijk is?' Kortom: ontstaan sociaal-politieke instellingen en structuren uit de inperking van het geweld of uit de inperking van onze oneindige verantwoordelijkheid voor elkaar?

Van bij het begin en aansluitend bij dit dilemma werpen we een vraag op, die we onderweg willen meenemen: denkt Levinas niet te veel in termen van 'of het ene of het andere'? Met andere woorden: is de mens ofwel een wolf voor de anderen ofwel de hoeder van de anderen. Gaat het hier feitelijk wel om een dilemma? Gaat het niet veeleer om een spanningsveld tussen twee mogelijkheden? Misschien staat de mens wel in een 'spreidstand' tussen beide? Misschien is hij zowel een wolf voor anderen als de hoeder van anderen... Dit 'ongemak' zal ons onderweg vergezellen en ons behoeden voor een te dualistische visie op de mens: ofwel baatzucht ofwel verantwoordelijkheid voor de ander. Is de mens niet beide samen: zowel wolf voor de ander als hoeder van de ander?

1.

De mens als baatzuchtig wezen

We beginnen bij wat het meest voor de hand ligt, namelijk de baatzucht. Dat is trouwens het realistisch vertrekpunt van Levinas zelf. Hij hanteert allesbehalve een idealistisch altruïsme, wat duidelijk wordt in zijn tweede hoofdwerk *Autrement qu'être* (1974). Vanaf het begin maakt hij een onderscheid tussen 'zijn' en 'anders

dan zijn'. Een onderscheid dat tegelijk een spanningsveld en een interactieve dynamiek uitdrukt, precies vanuit het spanningsveld.

Wat het eerst in het oog springt in de 'orde van het zijn' is het 'zijn' als dynamiek die in alle zijnden werkzaam is. Zijn als een werkwoord. Elk zijnde is getekend door de 'drift om te zijn'. Dit herkent Levinas ook in de uitdrukking van Spinoza: *conatus essendi* of 'poging om te zijn'. Het gaat hier om een feit dat méér is dan een feit, namelijk om een 'werkzaam feit' of 'zijnsinspanning' (*effort d'être*). Elk zijnde is hardnekkig om het eigen zijn bekommerd en probeert dit zijn ook stijfkoppig in stand te houden. In deze volharding in het zijn, schuilt tevens een dynamiek van zijnsontplooiing. In de zesde propositie van het derde deel van zijn Ethiek drukt Spinoza het als volgt uit: 'Elk wezen doet alles wat in zijn vermogen ligt om in z'n zijn te volharden.' *'Esse est interesse,'* 'zijn is baatzucht'.

Levenselan als struggle for life

Voor deze baatzucht vindt Levinas ook een aanknopingspunt bij Darwin die ontdekte hoe elk levend wezen 'bezield' is door de aandrang van de *struggle for life*. Deze strijd bestaat er niet zozeer in sterk maar slim te zijn, dat wil zeggen zich voortdurend en zo goed mogelijk aan de wisselende bedreigingen en opportuniteiten aan te passen. Levinas ontdekt in deze benadering de invloed van de biologische wetenschappen van de 19de eeuw. Het 'object' van de *struggle for life* is het eigen bestaan, of liever het eigen leven zelf. Op het eerste gezicht richt deze strijd zich op de verovering van de 'dingen' (zaken of middelen) die onze behoeften kunnen voldoen (zie verder over de economie in brede zin). Bij nader toezien is de eigen existentie – het eigen leven zelf – het voorwerp en het doel van de strijd. Vroeger, vóór de 19de eeuw, werd het bestaan – het leven – gezien als iets wat de mens bij goddelijk decreet als goddelijke gave was gegeven, of als iets dat het levend wezen 'van nature' bezat.

In het bijzonder onder invloed van de evolutieleer van Darwin (1809–1882), verwoord in zijn boek *On the origin of species by means*

of natural selection, or the preservation of favoured races in the struggle for life (1859), heeft het leven 'dat mij toebehoort' zijn gratuiteit en zorgeloosheid verloren. De impact hiervan op het mensbeeld wordt onvoldoende ingeschat. Dat men bestaat en leeft, ligt helemaal niet meer voor de hand. Dit bestaan is zo precair dat het moet veroverd worden. Het leven is niet zomaar gegeven als een onomstootbaar feit of onaantastbare gave. Het leven zelf is een strijd geworden, letterlijk een *struggle for life*. Doorheen die *struggle for life* treedt het levend wezen met zijn eigen leven zelf in relatie: het leven (als feit) kan enkel 'leven' (als dynamiek) worden als het zich – doorheen moeite en pijn, met vallen en opstaan – het leven toe-eigent, zonder er ooit helemaal mee één te worden en tot rust te komen.

Bij de mens krijgt deze dynamiek van toe-eigening een bijzondere vorm en betekenis, wat Levinas ertoe brengt het menselijk wezen als eminente expressie of als tastbaar teken van het 'zijn-als-werkwoord' te beschouwen. In de mens wordt het leven tot bewustzijn en is er het besef van dit leven. Dit is een 'beleving' die tegelijk een subjectief en persoonlijk karakter krijgt. Het 'vitale elan' van de mens (Bergson, 1907) is méér dan louter elan, het is een opgenomen elan dat zich doorheen bewustwording verbijzondert. In de mens trekt het levenselan zich samen tot een ik dat zelf wil leven en dat doorheen dat zichzelf voelende leven ook geniet en wil genieten: 'een *verenkeling* die zich vergenoegt in haar 'uit-zondering' en 'enkelvoud', bekommerd om het eigen geluk, of het eigen heil.'

Genieten van het leven

Vandaar dat Levinas heel wat aandacht besteedt aan de genieting als uitdrukking en ontvouwing van het levenselan, dat als beleving ook een vorm van verwondering inhoudt over het leven juist doorheen de beleving. In het 'doorleefde' leven toont en realiseert het ik zich als een 'liefde voor het leven', niet zozeer als een houden van het feit dat men leeft, maar van het geluk te mogen en kun-